

UOT 911.52

BAŞ QAFQAZ SİLSİLƏSİNİN SUBNİVAL-NİVAL QURŞAĞINDA LANDŞAFT MÜXTƏLİFLİYİNİN TƏDQIQI

¹MƏRDANOV İLHAM İLDIRIM oğlu

²AĞAYEV TAHİR DÖVLƏT oğlu

³SÜLEYMANLI DİLŞAD QÜRBƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- dosent, 2-professor, 3-baş müəllim
geography.sumqayit@mail.ru

Açar sözlər: relyef, yamac, ekzodinamik proseslər, yüksək dağlıq, qarlıq, ufantı

Problemin qoyuluşu. Azərbaycan hüdudları daxilində Baş Qafqaz silsiləsinin yüksək dağlıq əraziləri müxtəlif ekzodinamik proseslərin intensiv təsiri altındadır. Ərazi böyük landşaft müxtəlifliyi ilə seçilir və ufantı yığınları kimi mövcud landşaft məzrlərinin bir çoxu dağdıcı təbii hadisələrin mənbəyi olaraq çıxış edir. Uzun illər ərzində müxtəlif ixtisas sahibi olan alim və mütəxəssislər tərəfindən bu proseslərin ayrı-ayrı aspektləri araşdırılmış, kartoqrafik materiallar tərtib edilmiş, bir sıra təbiəti mühafizə xarakterli tövsiyələr işlənib-hazırlanmışdır. [1-3] Böyük həcmdə qırıntı materialı bu qurşağın ərazisindən aşağıda yerləşən sahələrə daşınaraq toplandıqda, sel ocaqlarına çevrilir və dağlıq, dağətəyi ərazilərin yaşayış məntəqələri, təsərrüfat obyektləri üçün böyük təhlükə törədir.

Obyekt və metodlar. Baş Qafqaz silsiləsinin subnival-nival landşaft qurşağı sahə baxımından o qədər də böyük ərazini tutmasa da, Bazardüzü, Ahvay, Nohur, Saylaxan, Seyidyurd, Raqdan və s. dağ zirvələrini əhatə edərək, təbii şəraitinin böyük rəngarəngliyi ilə seçilir.

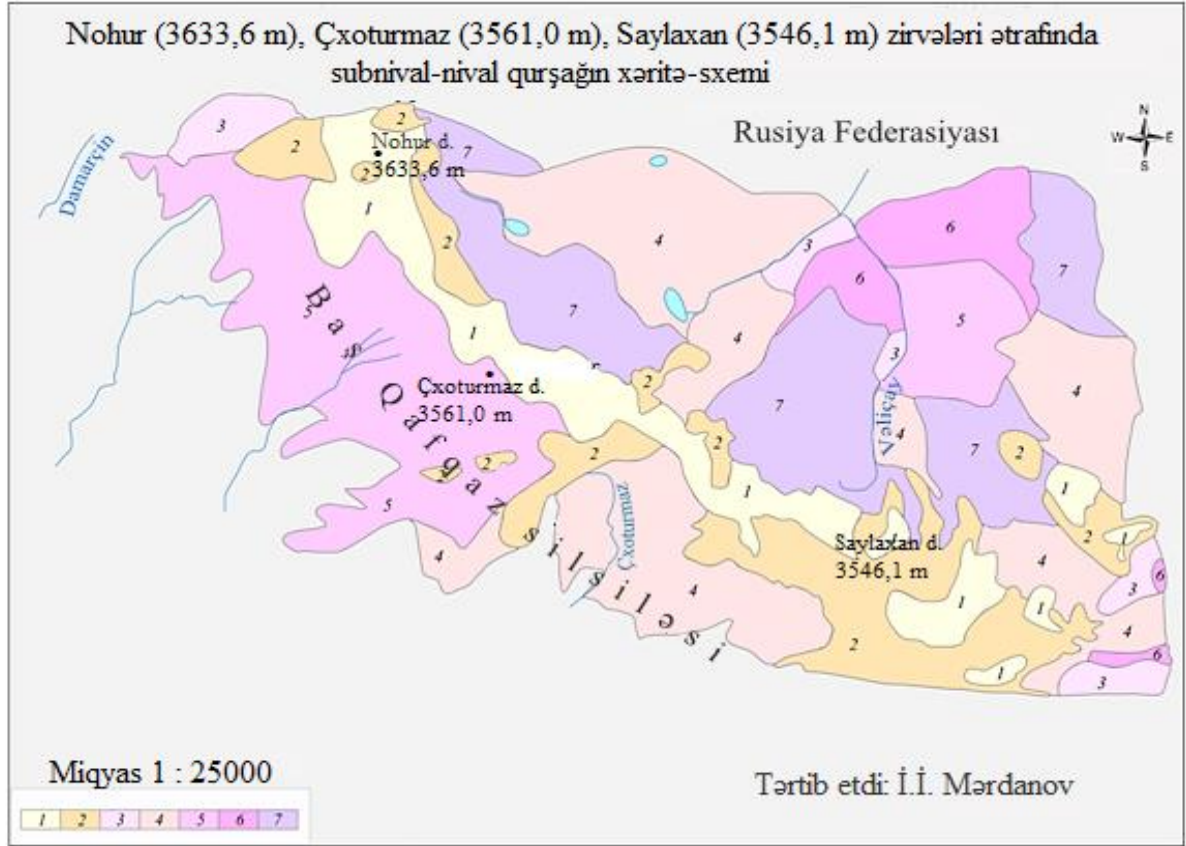
Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacının subnival-nival qurşağında landşaft şəraitinin tədqiqi məqsədlə topoqrafik xəritələrin aerofotoşəkillərlə birgə təhlili həyata keçirilmiş, aerofotoşəkillərin montajı sayəsində ən iri qayalıq-nival massivlər müəyyənləşdirilmiş, bu təsvirlərin köməyi ilə digər ərazilərdə olduğu kimi, geodinamik şəraitin qiymətləndirilməsi yerinə yetirilmişdir [4, 5]. Lakin bu məqsədlə yüksək ayırdetmə qabiliyyətinə malik olan kosmik şəkillərin istifadəsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəkillər landşaft şəraitinin bütün fərqlərini nəzərdən keçirməyə və bu fərqləri ekzogen relyefəmələgətirən proseslərin xarakteri və intensivliyi ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Aşağı ayırdetmə qabiliyyətinə malik kosmik şəkillər isə icmal xarakterinə malikdir və yalnız bu və ya digər təbii prosesin, relyef formasının mövcudluğu faktının müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticəsi və müzakirəsi. Baş Qafqaz silsiləsinin subnival-nival qurşağı üçün səciyyəvi ərazi Kişçayın qolu olan Damarçin çayının və Küngütçayın qolu olan Şanşançayın yuxarı axını arasında yerləşən və yüksək dağlıq zolağı əhatə edən sahədir. Ərazi kəskin parçalanmışdır, intensiv xətti eroziya, aşınma və dik yamaclardan qırıntı materialının denudasiyası ilə səciyyələnilir. Yüksək dağlıq qurşaq burada Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı ilə müqayisədə kifayət qədər dar zolaq əmələ gətirir. Bu cənub yamacın həmin sahədə olduğu kimi, böyük meyilliliyi ilə əlaqədardır.

Bu ərazinin relyefin yüksək enerjisi ilə səciyyələnən geoloji-geomorfoloji şəraiti Baş Qafqaz silsiləsinin göstərilən fraqmentində sellərin tez-tez baş verməsini şərtləndirir. Kişçay və Küngütçay ən sel təhlükəli çaylara aid edilir və burada intensiv ekzogen proseslər aparıcı landşaft-torpaqəmələgətirən amillər kimi çıxış edir.

Bu sahədə subnival-nival qurşağın daha geniş zolağına malik olan Nohur (3633,6 m), Çxoturmaz (3561,0 m), Saylaxan (3546,1 m) zirvələri yerləşir. Ərazidə fəal surətdə qar toplanması baş verir və bu qar örtüyünün intensiv surətdə əriməsi sellərin baş verməsinin katalizatoru kimi çıxış edir (Şəkil).

Bu cür landşaft şəraiti nisbətən az meyilliliyə malik, lakin kəskin parçalanmış yamacların yayıldığı Çxoturmaz dağı rayonunda da müşahidə olunur. Burada ayrı-ayrı ləkələr şəklində dağ-çəmən torpaqlarına rast gəlinir. Bu antropogen amilin təsiri altında ilkin landşaftın simasını dəyişdirmiş deqradasiya proseslərinin intensiv inkişafından xəbər verir.

Şəkil. Nohur (3633,6 m), Çxoturmaz (3561,0 m), Saylaxan (3546,1 m) zirvələri ətrafında subnival-nival qurşağın xəritə-sxemi.

1. Bütöv qarlıqlar. 2. Süxur çıxıntıları ilə qarlıqlar. 3. Qaya süxurlarının çıxıntılarının, ufantuların və qarlıqların ləkələrinin mövcud olduğu kəskin parçalanmış yamaclar. 4. Qayaların yamaclarını örtən qarlıqların dilləri. 5. Qaya süxurlarının çıxıntılarında, ufantulara və dağ-çəmən torpaqlarının ayrı-ayrı fraqmentlərinə malik kəskin parçalanmış yamaclar. 6. Qaya süxurlarının çıxıntılarında və ufantulara malik kəskin parçalanmış yamaclar. 7. Subnival zonanın qarlıqların ləkələri ilə örtülmüş hamarlanmış yamacları.

Qarlıqların dilləri Saylaxan zirvəsinin nisbətən az meyilli cənub-qərb yamaclarında da müşahidə edilir. Onlar intensiv ərime nəticəsində leysan yağışları ilə yanaşı ərəzidə tez-tez müşahidə edilən sel axınlarının mühüm amili kimi çıxış edir. Bu rayon tarixi abidələrə malik olan, yalnız Şəki inzibati rayonu üçün deyil, Baş Qafqaz silsiləsinin bütün cənub yamacı üçün mühüm turizm mərkəzidir və landşaft-ekoloji, mədəni əhəmiyyətə malikdir. Dünyanın digər dağlıq bölgələrində olduğu kimi, burada da ekzodinamik şəraitin qiymətləndirilməsi turizmin, ümumiyyətlə, ərəzilərin davamlı inkişaf imkanlarının müəyyənəndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [6-8]

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Baş Qafqaz silsiləsinin yüksək dağlığının landşaft strukturunun müxtəlifliyinin elementləri kimi Dağıstan ərəzində Nohur zirvəsindən cənub-şərqdə, Çxoturmaz zirvəsindən isə şimal-şərqdə yerləşən və aerofotoşəkillərdə aydın görünən gölləri göstərmək olar.

Təəssüflə bir daha qeyd etmək lazımdır ki, mövcud kosmik təsvirlərin əksəriyyəti geodinamik şəraitin müəyyənəndirilməsi və landşaft müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi üçün yararlı deyil və yalnız qar örtüyünün mövcudluğu faktı haqqında təsəvvür yaradır, lakin bu təsvirlərdən onun

yüksək dağ geosistemləri səhində paylanması xarakteri haqqında lazımi məlumat almaq mümkün deyil.

Nəticə. Beləliklə, Baş Qafqaz silsiləsinin və onun şaxələrinin subnival-nival qurşağının landşaftlarının aerofotoşəkillərinə diqqətlə nəzər yetirdikdə müəyyən etmək olur ki, ərazidə ən geniş yayılmış məzlərə bütöv qarlıqlarla yanaşı, müxtəlif parçalanma dərəcəsinə malik və qarlıqların ləkələri ilə örtülmüş yamaclar aid edilə bilər.

Ərazinin landşaft strukturunun təhlil edilməsi landşaftın formalaşmasında mütləq hündürlüklərlə və səthin meyilliklərinin xarakteri ilə təzahür edən relyefin enerjisinin böyük rol oynadığı müəyyənəlməmişdir. Bu baxımdan, ərazinin yüksək dağ geosistemlərinin diferensiasiyası yaranmışdır. Geosistemlər arasındakı fərqlər Baş Qafqaz və Yan silsilələr arasında dağ massivlərinin alçaq sahələrinə daşınan qırıntı materialının formalaşmasında özünü göstərir.

Aparılan təhlillər daha aşağıda yerləşən təbii zonalarda ekzodinamik proseslərin intensivliyinə böyük təsir göstərən bütöv qarlıqları ayrıca landşaft yarımzonası kimi ayırmaq imkanı yaradır. Bu proseslər insan fəaliyyətinin və çay axımının xarakterinə də təsir göstərir. Ərazi elmi-tədqiqat obyektinin olması ilə yanaşı, ekstremal turizmin inkişafı üçün də maraqlıdır və bu baxımdan, subnival-nival qurşağda daha detal tədqiqatların həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Экогеоморфологическая опасность и риск на Большом Кавказе (в пределах Азербайджана). М.: МАКС Пресс, 2015, 207 с.
2. Əlizadə E.K. Azərbaycanca müasir ekogeomorfoloji problemlər // Coğrafiya və təbii resurslar, №1, 2015, s. 4-11
3. Qəribov Y.Ə. Cənub-Şərqi Qafqazın geosistemlərinin təbii-antropogen deqradasiyası // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. Əsərləri. XIII Cild. Ekstremal təbii-dağıdıcı hadisələr və onların yaratdığı ekocoğrafi problemlər. Görkəmli alim-coğraf., ak. B.Ə. Budaqovun anadan olmasının 80 illiyinə və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 60 illik yubileyinə həsr olunub. Bakı, 2008, s.129-135
4. Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Ahmadova N.M. Differentiation of mountain-meadow sod soils on southern slope of Great Caucasus by degree of soil erosion // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Təbiət və texniki elmlər bölməsi. c. 20, № 2. Sumqayıt: SDU, 2020, s. 56-59
5. Mərdanov İ., Qəribov Y., Ağayev Z., İsmayılova N., Məmmədova G., Eldarov N. Yan silsilənin yüksək dağlığında eroziya proseslərinin zaman-məkan dinamikasının tədqiqi // Lənkəran Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər jurnalı. № 2. Lənkəran, 2019, İSSN 2617-8052, s. 70-78
6. Тавасиев Р.А., Галушкин И.В. Опасные природные процессы в Цейском ущелье и их влияние на рекреационный комплекс // Вестник ВНИЦ, Том 7, №2, Владикавказ, 2007, с.23-29
7. Низамиев А.Г. Природные основы развития горного туризма в Киргизии // География и природопользование Сибири. №2. Барнаул, 2005, с.147-151
8. Кюль Е.В., Марченко П.Е. Вопросы устойчивого развития горных территорий с учетом влияния опасных природных процессов (на примере Кабардино-Балкарской Республики) // Известия Кабардино-Балкарского Научного Центра РАН. №4. Нальчик, 2012, с. 89-97

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛАНДШАФТНОГО РАЗНООБРАЗИЯ В СУБНИВАЛЬНО-НИВАЛЬНОМ ПОЯСЕ ГЛАВНОГО КАВКАЗСКОГО ХРЕБТА

Мəрданов И.И., Агаев Т.Д., Сулейманлы Д.Г.

Ключевые слова: рельеф, наклон, экзодинамические процессы, высокогорье, снежный покров, горизонт

В работе с использованием различных исследовательских материалов проанализировано влияние экзогенных рельефообразующих процессов в субниважно-ниважном поясе высокогорья Главного Кавказского хребта на ландшафтное разнообразие территории, характер возникновения и повторяемость природно-разрушительных явлений, показаны пути эффективного использования

природных ландшафтов. Анализ ландшафтной структуры территории установил, что в формировании ландшафта большую роль играет энергия рельефа, проявляющаяся в абсолютных высотах и характере наклонов поверхности. Различия между геосистемами проявляются в формировании обломочного материала, который транспортируется между главным Кавказом и боковыми хребтами в более низкие участки горных массивов.

SUMMARY
RESEARCH OF LANDSCAPE VARIETY IN SUB NIVAL AND NIVAL BELT
OF MAIN CAUCASIAN RIDGE

Mardanov I.I., Aghayev T.D., Suleymanli D.Q.

Key words: *relief, slope, exodynamic processes, highlands, snow cover, horizon*

In this work, using various research materials, the impact of exogenous relief processes in the subnival-nival belt formed in the highlands of the Main Caucasus Ridge on the diversity of landscapes in the area, the nature of occurrence and recurrence of natural disasters, ways of efficient use of natural landscapes are analyzed. The analysis of the landscape structure of the territory has established that the energy of the terrain plays an important role in the formation of the landscape, which is manifested in the absolute heights and the nature of the slopes of the surface. The differences between the geosystems are manifested in the formation of detrital material, which is transported between the main Caucasus and the lateral ridges to the lower parts of the mountain ranges.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.10.2020
	Son variant	20.11.2020